

ELŐSZÓ

ELITEK A VÁLSÁG KORÁBAN Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek

Egy kutatás története gyakran lényeges tartalommal egészítheti ki a tudományos elemzéseket. A 2009-es (részben 2010-es) elitfelvétel-sorozat egy közel két évtizeddel korábban kezdődött kutatási program aktuális állomása. A 19. és 20. századi elitek összetételét, változásait, társadalmi jellemzőit, hatalmi és egyéb pozícióit tekintélyes társadalomtudományi érdeklődés kísérte, amelynek irányairól és produktumairól kötetünkben Szabari Vera és Kristóf Luca tanulmányai számolnak be. Az elit a politikai rendszerváltást közvetlenül megelőző évektől kezdődően kitüntetett figyelmet kapott. Az új korszak hatalmi viszonyait, politikai és kulturális intézményeit uraló, a gazdaságot tulajdonosként vagy vezető menedzserként működtető társadalmi csoportokról több száz publikáció született.

Kötetünk adatfelvételei egy 1992/93-ban Szelényi Iván és Donald Treiman vezetésével készített, hat országra (Magyarország, Cseh Köztársaság, Szlovákia, Oroszország, Bulgária és Lengyelország) kiterjedő, kérdőíves módszerrel készített kutatás hazai folytatásai. A Szelényi - Treiman-féle Social Stratification In Eastern Europe After 1989 című projekt hat országban általános népességmintával és elitmintákkal is készített felvételeket. A nemzetközi összehasonlító elemzés során az elitbe tartozókat, az azonosíthatóság és összehasonlíthatóság miatt, pozícióik szerint választották ki. Az elit pozíciók alapján történő meghatározása maradt az 1992/1993 utáni adatfelvételeink mintavételeinek a vezérelve, amelyet csak a kulturális elithez tartozók esetében módosítottunk, illetve egészítettünk ki a hírnév alapján történő kiválasztással. Az 1992/1993-as kutatás során megkerestük az 1988-ban, tehát a rendszerváltás előtti utolsó „tisztán” pártállami évben elitpozícióban levőket. Az elkészült elitfelvételek tehát huszonegy éves idősorokat rögzítenek, ami nemzetközileg is páratlan elemzésekre ad alkalmat.

Elitkutatásaink során az 1992/1993-as kutatás módszerét követtük, amikor a gazdaság, a politika és a kultúra meghatározó személyiségeivel készítettünk kérdőíves interjúkat. Nem az elitkutatások fogalmai szerint „uralkodó” vagy „kormányzó” elitnek tekinthető, egyetlen társadalmi csoportmegtalálására és leírására törekedtünk. Az ezredforduló előtti és utáni évtizedben a hatalmi és kormányzati viszonyok gyakran és radikálisan változtak. Logikusabbnak tartottuk ezért azoknak a megkérdezését, akik közül a legnagyobb valószínűséggel kerülhet ki egy adott korszak uralkodó elitje, és akik egyébként is a politika, a gazdaság és kultúra elitjéhez tartoznak.

1992/1993-at követően három időpontban volt lehetőségünk arra, hogy az elit tagjaival kérdőíves felvételt szervezzünk. 1997-ben a gazdasági elitel, 2001-ben az elit mind a három csoportjával készült kérdőíves felvétel, míg 2009/2010-ben nyolc elitfelvételre is sor került. A gazdasági, kulturális és politikai elit mellett a magyarországi kisebbségek (német, cigány, szlovák és román) elitjei, illetve a romániai és a szlovákiai magyar kisebbség gazdasági és kulturális elitjei kerültek a vizsgálatunkba.

A mintavétel a három, 1992/1993-ban is kérdezett magyarországi elit esetében hasonló volt a későbbi vizsgálatokban is. A részletekről Csurgó Bernadett és Megyeri Boldizsár készített e kötet számára tanulmányt. A 2001-es és 2009/2010-es kulturális elitfelvétel mintájának a kialakításakor részben változtattunk a tisztán pozicionálás mintán. A megkérdezettek közé kerültek a pozícióik alapján a kulturális elithez tartozók, például az MTA tagjai vagy oktatási intézmények vezetői, de kialakítottunk néhány új almintát is. Így kerültek az irodalmi bestseller szerzők, a könnyűzenei díjazottak, valamint a kulturális elit megkérdezett képviselői szerint a magyar kulturális életben legnagyobb tekintéllyel rendelkezők közül 2001-ben ötvenen, 2009/2010-ben százan a megkérdezettek közé.

Az 1992-től eltelt tizenhét év alatt többször változott a kutatás kérdéseinek egy része és ennek megfelelően a kérdőívek is. 1997-ben Szelényi Ivánnal és Csizsák Andrással a gazdasági elit felvételénél megtartottuk az első kérdőív jelentős részét. Lerövidítettük a kérdezettek életútjára vonatkozó kimerítően részletes kérdéssort. A vagyon és a jövedelmi viszonyokra vonatkozó kérdésblokk

nagyságát is jelentősen csökkentettük, hiszen egyértelmű volt, hogy a gazdasági elit gazdag, és mivel abban az éven nem tudtunk más elitcsoporthoz tartozókkal interjút készíteni, ezért a gazdasági elit vagyonát, jövedelmét nem tudtuk volna más csoportokéval összehasonlítani. Sokkal többet kérdeztünk viszont vállalataikról, mert 1995 után sorra jelentek meg olyan publikációk, amelyek alapján arra következtettünk, hogy a vállalatok tulajdonszerkezete és a gazdasági elit belső rétegződése között jellegzetes összefüggéseket találhatunk.

A 2001-es gazdasági, kulturális és politikai elit kutatásakor változatlanul hagytuk az alapkérdéseket, de Szelényi Ivánnal, Csizsák Andrással és Tóth Andrással úgy döntöttünk, hogy tovább bővítjük a vállalatokra vonatkozó kérdésblokkot, illetve a fogyasztásról, különösen a kulturális fogyasztásról, az életmódról, a kapcsolatokról és az értékekről információkat gyűjtő kérdéseket. Ekkor tettük fel először a presztízsrre vonatkozó kérdéseket is.

2009/2010-ben Csurgó Bernadettel, Kristóf Lucával, Megyeri Boldizsárral és Légmán Annával számottevően csökkentettük a gazdasági elit esetében a vállalati kérdések számát. Viszont jelentősen növeltük a kapcsolatokra, az értékekre, a politikai értékválasztásokra és az elitidentitásra vonatkozó kérdések számát. Szarka László, Tóth Ágnes és Papp Z. Attila munkájuként készültek el a sajátos kisebbségi kérdéscsoportok. A kisebbségi minták jellemzéseit ebben a kötetben Tóth Ágnes és Vékás János, Márton János és Papp Z. Attila, valamint Lampl Zsuzsanna tanulmányai adják.

A pártválasztást mind a négy vizsgálati időpontban az 1990 utáni összes országgyűlési választásra, illetve a kérdezés időpontjára vonatkozóan is megkérdeztük. A pártválasztás elemzése érzékenyen jelezte a pártviszonyok változásait. 1997-ben jeleztük, hogy a multinacionális vállalatok fiatal vezető menedzserei döntőrészt a FIDESZ szimpatizánsai, 2001-ben egyértelmű volt, hogy a gazdasági elit a liberális-szocialista pártkoalíciót támogatja inkább. 2009-re viszont a gazdasági elit mértékadó része egyértelműen a konzervatív pártok, a FIDESZ, az MDF irányába orientálódott. A kulturális elit mindig kiegyensúlyozottabb volt a balliberális és konzervatív pártok támogatását illetően.

1992/1993-ban az elitek összetétele és rekrutációja (rendszerelváltás előtti pozíciói, pártállami tagsága), cserélődése, a tulajdonhoz vezető útja, illetve az 1988-as elit rendszerelváltást követő sorsa voltak a kutatás legizgalmasabb területei. 1997-ben leginkább arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen csoportjai vannak a gazdasági elitnek? Milyen tulajdoni összetételűek a vállalataik? Hogyan hatott a gazdasági elit összetételére a kilencvenes évek közepétől felerősödő privatizáció és a gazdasági liberalizáció? Valóban hiányoznak-e a gazdasági szereplők közül a magyarországi nagytulajdonosok? Változtak-e a gazdasági és politikai elitek közötti erőviszonyok? 2001-ben a három elitcsoport cserélődése, összetételének változásai, politikai orientációja, fogyasztása és életmódja voltak vizsgálataink elsődleges témái.

A 2009-es adatfelvételek előkészítését még 2007-ben kezdtük, és akkor még nem gondoltuk, hogy kutatásunk két évvel később az összetett válság miatt különös hangsúlyt kap. Nem feltételeztük, hogy a kötet tanulmányainak írása közben majd egyre inkább arra keressük a választ, vajon a kutatott elitek alkalmasak-e a példamutatás erejével és politikai tevékenységükkel a válságból való kilábalás útjainak megtalálására és a társadalom vezetésére? A kötet szerzőinek háromnegyede tekintélyes tapasztalattal rendelkező, már korántsem pályakezdő, de még mindig fiatal kutató. Az empirikus elemzésekhez illő visszafogottság mögött nem véletlenül sejlik fel a tanulmányokban a szenvedélyes kérdés: vajon mire képes ez az elit abban a korban, amikor igazán szükség van arra, hogy anyagi, kulturális, hatalmi, kapcsolati és szimbolikus tőkéiket ne csak felhalmozzák, hanem fel is használják a közjó érdekében? A válaszok nem igazán biztatóak.

Az elitek bezárulással válaszolnak a válságkorszak kihívásaira (lásd Kristóf Luca, Csurgó Bernadett, Fényes Hajnalka, Kovács Imre tanulmányait). Növekszik az életkor, lelassul a fiatalabb generációk beáramlása. Még a gazdasági elit a legnyitottabb, de köztük is kevesebb a negyven év alatti, mint az évtized elején. A multinacionális vállalatok felsővezetőinek aránya kétszeresére nőtt 2001 és 2009 között, s ez a gazdasági elit közel felét jelenti. Kevés a még privatizálható állami/önkormányzati tulajdon. A privatizációban való részvétel és az azt lehetővé tevő liberális gazdaságpolitika támogatásának helyébe a tulajdon biztonságos működtetése és a konzervatív politika igénye lép. Az eliteken belüli hierarchia világosan megmutatkozik: a magasabb státushoz az eliten belül is a nagyobb kapcsolati háló társul, és azt nem a teljesítmény határozza meg, mint ahogyan az egy legitímen működő intézmény- és szabályrendszerben elvárható. A nők csak nagyon

csekély arányban és nagy árat fizetve tudnak az elitbe jutni Czibere Ibolya elemzése szerint. Az elitbe jutó nők sokkal kevesebb gyereket vállalnak például, mint az elit férfitagjai.

A kulturális elit a legzártabb, fiatalon vagy alacsonyabb társadalmi háttérrel nehéz sorai közé jutni. A politikai elitnek van egy viszonylag letről induló csoportja, de a lekérdezés során már a bezárkózás - korábban nem tapasztalt - jeleivel találkoztunk. Összehasonlíthatatlanul nehezebb volt rávenni az elit tagjait a válaszadásra, mint a korábbi években. Sokan bizonyultak intoleránsnak, telefonon, e-mailben tiltakoztak az interjúra történő felkérés vagy a kérdések miatt a kutatás irányítóinál és hivatali vezetőiknél. Erre a korábbi három időpontban egyszer sem volt példa.

A politikai elit professzionalizálódik, tagjai a politikusi pályát élethosszig tartó karriernek választják. Identitásuk a legproblematikusabb az elitcsoportok között (lásd Csurgó Bernadett, Bányai Borbála és Légmán Anna tanulmányait). A szakértői elitszereppel azonosulnak, de a politikai elithez tartozással nem. Az értékzavar más területen is tetten érhető. A politikai értékeket és a pártválasztást Girst Noémi és Keil András elemzése a „zavar a fejekben” állapotával írja le.

A kulturális elit a legidősebb. Tagjainak értékrendje, presztízsének meghatározói erőteljesen politika-kötöttek. Kiszolgáltatottak az állami forrásoknak és az azok felosztása fölött diszponáló döntéshozóknak.

A kisebbségi elitek felvételeihez kapcsolódó első feldolgozásoknak természetesen mások a kérdései. A kisebbségek elitjének tekinthetőek-e kisebbségi önkormányzatok tagjai? - kérdezi Tóth Ágnes és Vékás János. A magyarországi kisebbségi önkormányzatok képviselőinek társadalmi-gazdasági jellemzői jobbak az adott kisebbségi közösség egészénél, ugyanakkor viszonylag jól reprezentálják az egyes kisebbségi csoportokat. A szlovákiai magyar kisebbség, amelynek Mészáros Magdolna szerint ez volt az első empirikus vizsgálata, nagyon heterogén. Lampl Zsuzsa elemzése mutatja be, hogy a kultúra és gazdaság elitjének többségét (65-75%) elsőgenerációs értelmiségiek alkotják, akik különböző társadalmi csoportokba tartozó szülők gyermekei. Az életszínvonal vizsgált mutatói szerint úgy a kulturális, mint a gazdasági elit jobban él a szlovákiai magyar átlagnál. Az elit zöme gazdaságilag „több lábon áll”: a kulturális elit háromnegyedének, a gazdasági elit 83 százalékának az elsődleges munkahelyén/vállalkozásán kívül „másodállása” is van. A kulturális elit háromnegyede, a gazdasági elit kétharmada egyetért azzal, hogy a szlovákiai magyar kisebbségi elitnek történelmi küldetése, sőt kötelessége, hogy elősegítse a szlovákiai magyarok helyzetének javítását és nemzeti kultúrájának fennmaradását.

Papp Z. Attila és Márton János elemzése szerint a számos szempontból megosztott erdélyi gazdasági és kulturális elit legfontosabb összekötője az „erdélyiség”: Az erdélyi magyar kulturális elit erőteljesen integrálódott az állami és hatalmi struktúrákba, intézményeinek léte elsősorban a román államtól függ, ugyanakkor erős a szakmai és egyéb kapcsolatrendszere Magyarországgal is. A kisebbségi elit képviselői a „közösség” problémáinak megoldását nagy részben az államtól, az állam toleráns magatartásától és a helyi hatalom képviselőitől várják. Az ezredfordulótól új tendenciák alakítják az erdélyi magyar elitek összetételét. Ekkorra erősödtek meg a korábban létrehozott cégek élén a magyar gazdasági elit tagjai, s egyre inkább a politikától kevésbé függő szakmai karrier válik a kulturális elitbe való emelkedés útjává is.

Terjedelmes kötetünk a 2009/2010-es adatfelvételek első, leíró jellegű tanulmányait tartalmazza. Az egyes elitcsoportok összehasonlítása és az idősorok elemzése a további kiadványokra vár.

Kovács Imre